

Inkijkexemplaar

Uitgeverij Nieuwe Druk - www.nieuwedruk.nl

Informatie en verzoeken voor recensie-exemplaren en/of interview met Dolph Kohnstamm:
Ton van Eck, tel. 06 51 20 83 61 - info@nieuwedruk.nl

titel:	De Eigenander, een ik in mij
auteur:	Dolph Kohnstamm
isbn:	978-94-92020-13-0
prijs:	€ 17,50

Niets uit dit inkijkexemplaar mag zonder toestemming van de uitgever worden gepubliceerd dan wel openbaar gemaakt.

Voor mijn vrouw Rita,
die als mijn mantelzorger
tijdens mijn herstel
van een hersenbloeding ook de redactie van dit
boek op zich nam.

De Eigenander

een ik in mij

Dolph Kohnstamm

2016
Uitgeverij Nieuwe Druk
Arnhem

Inhoud

Voorwoord	7
Intro	11
1. Eerste gedachten over de eigenander	13
2. Manifestaties van de eigenander	19
3. Bijzondere gedaanten van de eigenander	29
4. Geen eigenander zonder zelfreflectie	39
5. Zelfgevoel, mij-kennis, zelfbesef, zelfbeeld en zelfreflectie	51
6. Zelfbesef: al of niet een illusie?	61
7. Eigenlijfse ervaringen als bron van zelfbesef	75
8. Tijdsbeleving als bron van zelfbesef	87
9. Echte anderen als bron van zelfbesef	103
10. Verbondenheid met 'iets hogers' als bron van zelfbesef	117
11. Zelfbesef en zelfreflectie in de evolutie van de mens	129
12. Links en rechts in het brein	149
Nawoord	165
Personen van wie onder naam een citaat is opgenomen	167
Noten	169
Biografie Dolph Kohnstamm	183

Voorwoord door Douwe Draaisma

Bij gaslicht

Wat gaat er in ons om als we denken? De vraag alleen al veroorzaakt een gevoel van duizeligheid. De meeste mensen geven aan dat ze hun denken ervaren als een soort innerlijke spraak. Maar betekent dat ook dat je een inwendige stem hoort? Als dat niet het geval is, waarom zou je het dan spraak noemen? En als je wel een stem hoort, spreekt die dan ook een bepaalde taal? Of zelfs met een accent? Kúnnen we wel tegelijk denken en dat denken observeren? Of lijkt dat op het 'snel hoger draaien van het gas om te kijken hoe het duister eruitziet', zoals William James zich afvroeg? Hij schreef in de tijd dat men 's avonds nog las bij gaslicht, maar aan de filosofische complicaties van zelfobservatie is sindsdien niet veel veranderd.

Dolph Kohnstamm heeft een onderwerp gekozen waarbij die complicaties als het ware gekwadrateerd zijn. Want wat ziet een zelf dat zich in een flits realiseert dat het zichzelf in ogenschouw kan nemen? Dat niet alleen het eigen denken probeert te observeren, maar ook al het andere dat aan een zelf valt waar te nemen: de gevoelens, herinneringen en verwachtingen, de twijfels, verlangens en angsten? Dat Kohnstamm zich bij het onderzoek van deze vraag niet door filosofische reserves heeft laten intimideren plaatst hem in gezelschap van William James: beiden beschouwen het als evident dat

er introspectief werkelijk iets valt waar te nemen en vinden dat het vervolgens aankomt op de finesse waarmee geobserveerd wordt. Introspectie is een seismograaf die met precisie moet worden afgesteld om de trillingen in het innerlijk leven te kunnen registreren.

Er is nog iets dat Kohnstamm met William James verbindt. De hedendaagse psychologie onderzoekt het liefst het herhaalbare. Herhaling stelt psychologen in staat tijdig een experimentele uitrusting gereed te zetten, het liefst in een laboratorium, experimenten te repliceren, factoren te isoleren, omstandigheden te manipuleren. Maar de ervaringen die Kohnstamm analyseert zijn eenmalig. Hoewel ze iemand een leven lang zullen bijblijven zal de flits zelf niet meer dan een paar tellen beslaan. Er valt weinig aan te tellen of te meten. Hoe overtuigend dat plotselinge besef een ik te zijn dat naar zichzelf kan kijken voor de persoon zelf ook is, als object van onderzoek onttrekt het zich aan de methoden waarmee psychologen zich vandaag de dag het meest vertrouwd voelen. Het vereist een prijzenswaardig soort onverstoorbaarheid om met instrumenten die in ons vak sinds de tijd van het gaslicht aan wetenschappelijk prestige hebben verloren – vergelijken, interpreteren, reflecteren – aan de slag te gaan om vat te krijgen op een van de meest delicate ervaringen die zich in het menselijk beleven kunnen voordoen.

Kohnstamm heeft al die intieme getuigenissen – verzameld uit brieven en gesprekken, romans en gedichten, interviews en autobiografieën – overdacht, gerangschikt, ingeleid

en van reflecties voorzien. Het resultaat is veel meer dan een optelsom van introspectieve verslagen. Ze liggen nu in een mozaïek dat getuigt van zijn respect voor ervaringen en methoden die uit het zicht dreigen te raken.

Douwe Draaisma

Intro

Sommige volwassenen herinneren zich het moment waarop bij hen als kind of jongere plotseling een ik-besef doorbrak. Ik heb zulke herinneringen verzameld en in vele daarvan doet zich iets bijzonders voor: een soort verdubbeling van het 'ik', een pril begin van zelfreflectie, van denken over jezelf, in gesprek gaan met jezelf. Dat verschijnsel boeit me en mijn gedachten daarover vindt u in dit boek. De eerste vier hoofdstukken gaan over aspecten en manifestaties van wat ik de 'eigenander' ben gaan noemen.

Het vijfde hoofdstuk beschrijft hoe in een mensenkind zelfbesef en zelfreflectie zich ontwikkelen en uiteindelijk tekenen van de eigenander zichtbaar kunnen worden. In hoofdstuk zes ga ik in op de discussie die tegenwoordig op basis van modern hersenonderzoek wordt gevoerd in hoeverre zelfbesef een illusie is en de daarmee samenhangende vraag in hoeverre een mens een vrije wil heeft. De innerlijke dialoog tussen ik en eigenander gaat uit van het bestaan van een vrije wil.

In de hoofdstukken zeven, acht, negen en tien bespreek ik aan de hand van herinneringen vier gedachteprocessen die bij dat plotselinge besef een belangrijke rol speelden en wat daarover vanuit de psychologie valt te zeggen: lijfelijke ervaringen, tijdsbeleving, de relatie met anderen en zich verbonden voelen met 'iets hogers'.

Hoofdstuk elf geeft een schets hoe in de evolutie van de

mens de mogelijkheid tot zelfbesef en zelfreflectie zouden kunnen zijn ontstaan, uitmondend in een eigenander als innerlijke gesprekspartner. En omdat al deze typisch menselijke mogelijkheden hun basis vinden in de kenmerken van de menselijk hersenen, sluit het boek af met een hoofdstuk over 'links en rechts' in het brein.

Dolph Kohnstamm, Amsterdam/It Heidenskip, januari 2016

1.

Eerste gedachten over de eigenander

Meestal groeit het ik-besef ongemerkt en geleidelijk, maar bij sommige kinderen en jongeren is er heel duidelijk een moment waarop zij zich hiervan als in een flits bewust worden. En soms gaat dat dan bovendien gepaard met een 'kijken naar mezelf', alsof er een splitsing plaatsvindt, een verdubbeling van het ik. In *Ik ben ik*¹ staat bijvoorbeeld deze herinnering van psychologe en publiciste Beatrijs Ritsema:

Ik was zeven jaar en ik logeerde een paar dagen in het huis van mijn oma. Dit was een enorm groot huis in Loosduinen. Ik logeerde daar en ik herinner me dat ik rondwaalde op de benedenverdieping, van de eetkamer via het kantoortje naar de serre, van het koffiedrinkzitzje naar een uitbouw met groenfluwelen meubels waar nooit iemand zat, toen ik ineens door de gedachte 'ik ben ik' werd overvallen. Het was daarom zo opmerkelijk, omdat ik meteen besepte dat het voor het eerst in mijn leven was dat ik dat dacht. Alsof ik al die tijd daarvoor niet echt had bestaan. Het was een moment van grote helderheid. Ik viel niet meer met mezelf samen, maar bekeek mezelf als

*het ware van boven. Alleen al het feit dat ik over mezelf
'ik' kon denken was nieuw en raar.*

Het is dan alsof het ene ik naar het andere kijkt. Een pril begin van wat later in de ontwikkeling zelfreflectie wordt, waarbij het beschouwende ik het doende ik gewaar wordt.

In zijn autobiografie gaf ook de bekende historicus en hoogleraar Jacques Presser (1899-1970) hiervan een mooi voorbeeld. Hij is dan zes of zeven jaar en staat in een tuin in Antwerpen.

Vreemd: ik kan mezelf nog in die tuin onderscheiden op een heel bepaald ogenblik, alsof ik toen bewust mijn beeld in een momentopname heb willen vastleggen: ik sta op een vierkant stuk hout en roep mijn ouders, om naar me te kijken: "Ik vaar op een boot!" Het eigenaardige is, dat ik nu nog zeker weet dat ik dit heb gedaan, maar ook dat ik mezelf hierin waargenomen heb, dat ik me eigenlijk toen van een ik in mijzelf bewust geworden ben.²

De jonge Jacques werd zich dus bewust van 'een ik in mijzelf'. Wat hij beleefde als een soort *waarnemend* ik, kwam tot de waarneming van een *handelend* ik 'in zichzelf'. Wie dit citaat met aandacht leest en dan vooral ook blijft stilstaan bij de laatste bijzin: *dat ik me eigenlijk toen van een ik in mijzelf bewust geworden ben* zal kunnen aanvoelen hoe ik op dat woord *eigenander* gekomen ben. Als een ander, maar toch 'eigen',

want uit de eigen hersenen ontstaan.

In tal van herinneringen ben ik steeds weer die verdubbeling tegengekomen, zoals 'ik en mij', 'ik en mijzelf.'

Doordenkend op dat vroegkinderlijke inzicht ben ik me gaan afvragen hoe die verdubbeling zich bij oudere kinderen, jongeren en volwassenen voordoet en ben ik dat tweetal geleidelijk gaan zien als een ik dat doet, dingen ervaart, en gevoelens daarbij heeft. En een ánder ik dat naar dat gedoe, beleven en voelen van dat eerste ik kijkt, daar woorden aan geeft, erover nadenkt en er iets van vindt, zoals 'het is wel goed dat ik dit doe' of 'is het nou slecht van me dat ik dat voel?' Het subjectieve ik maakt daarbij het eerste ik object van zijn of haar denken. Kortom alsof dat waarnemende en beoordelende ik een *ander* is in de eigen geest, de 'eigen' ander.

Anne Frank heeft dat mooi onder woorden gebracht in wat zij op 1 augustus 1944 in haar dagboek schreef aan haar denkbeeldige vriendin Kitty:

Ik heb je al eens meer verteld (gezegd) dat m'n ziel als het ware in tweeën gesplitst is. De ene kant herbergt m'n uitgelaten vrolijkheid, spotternijen om alles, levenslustigheid en vooral het opvatten van de lichte kant van alles [...]. Deze kant zit meestal op de loer en verdringt de andere die veel mooier, reiner en dieper is. Niet waar, de mooie zijde van Anne kent niemand en daarom kunnen mij ook zo weinig mensen lijden. [...] Het is heel naarvoor me je dit te moeten vertellen, maar waarom zou ik het niet doen, als ik toch weet dat het de waarheid is? M'n lichtere, oppervlakkige kant zal de diepere altijd te vlug

af zijn en daarom steeds overwinnen. Je kunt je niet voorstellen hoe vaak ik niet al geprobeerd heb, deze Anne, die maar de helft is van alles wat Anne heet, weg te duwen, lam te slaan, te verbergen, het gaat niet en ik weet ook hoezo het niet kan.³

Als het ik-besef plotseling doorbreekt komt ook een beginnetje van de eigenander plotseling tevoorschijn. Maar als het ik-besef – zoals bij de meeste kinderen – geleidelijk ontstaat gaat dat gepaard met een ook geleidelijk toenemend ‘kunnen kijken naar jezelf’.

Anne Frank keek naar zichzelf en de meeste volwassenen kunnen dat ook. Als voorbeeld citeer ik uit een brief van een oom van mij, Max Kohnstamm, in 1939 geschreven aan zijn ouders, toen hij student was en in Washington wachtte op het vertrek van zijn boot naar Rotterdam. Hij was enkele maanden op reis geweest door de VS en was net terug in Washington waar hij een jaar eerder had gestudeerd. Hij begon zijn laatste brief aan zijn ouders uit Amerika zo:

Nu ik hier deze laatste dagen weer door de oude bekende straten van Washington loop bekijk ik mezelf dikwijls en vraag ik me af: hoe ben jij [door de reis, DK] veranderd?’⁴

Het tweede ik bekijkt het eerste ik, maakt het tot object. Zoals een bevriende ander dat zou doen. Kennelijk met goedvinden van dat eerste ik want de vraagsteller verwacht ook een ant-

woord van dat eerste ik. De ik-persoon vindt het hier duidelijk ook gepast om zulke persoonlijke vragen te stellen aan die jij die hij ook zelf is. Want in feite ondervraagt hij zichzelf en verwacht een antwoord van zichzelf! Die rol van het zichzelf beschouwende en bevragende ik noem ik dus een rol van de eigenander.

Het beschouwende en het handelende ik zijn in dit voorbeeld in gesprek met elkaar. Deze interactie tussen het eerste ik en de eigenander wordt mooi verwoord in de staande uitdrukking 'bij jezelf te rade gaan'. Het gaat daarin niet alleen om wat het eerste ik *doet*: het tweede ik kan ook denken over de *gedachten* van het eerste ik. Een dubbelganger in de geest. In *Soldaat van Oranje* schrijft Erik Hazelhoff Roelfzema het zo:

In het leven van ieder mens komen ogenblikken voor waarop hij tot zichzelf zegt: 'Tja, dat kán niet.' En dan dóet hij iets.⁵

Het tweede ik is een meta-ik.⁶ De belangrijkste functie van de eigenander is een meta-ik te zijn. In de eigenander is de mens een meta-bewust wezen: zich bewust van wat hij of zij denkt, weet of kan. Het tweede meta-bewuste ik weet wat het eerste ik weet en niet weet, zich wel of niet herinnert, wel of niet kan. Zo kan de eigenander als tweede-ik de hele persoon – dus ook zichzelf – inspireren, aanmoedigen, geruststellen, ergens aan herinneren, maar ook beschermen, behoeden voor misstappen en ongelukken, voor schande, schuld en schaamte. Met vermaningen en waarschuwingen, als een goede vriend

of vriendin. Maar dan moet je daar natuurlijk wel voor open staan: zo schreef een columnist van de Telegraaf over media-magnaat John de Mol:

'Nee' zeggen tegen zichzelf is niet zijn sterkste punt.⁷